

ÖNREFLEXÍV PRÓZATECHNIKA ÉS TÖBBRÉTŰ JELENTÉSSZERKEZET

Kosztolányi Dezső: *Házi dolgozat**

Arató Lászlónak

Kosztolányi *Házi dolgozat* című rövidtörténetének cselekménye, terjedelméből is következőleg, igen egyszerű. Tulajdonképpen csak egy nem túl jelentős, megszokott témájú, valószínűleg eredményét tekintve se lényeges házi feladat, házi dolgozat elkészítésének története. Talán még mindannyiunk emlékezetében élnek hasonló, sokszor valóban kellemetlen, gyötrődésünket felidéző emlékek, „melyeken már többé-kevésbé túl vagyunk”. S Kosztolányi ezt az élményt, ezt a jelentéktelennek tűnő emléket egy igen sokrétű problémarendszer hordozójává teszi. Minthogy ennek megtörténte a szövegformálás témában (*írás az írásról*) rejltő lehetőségeinek kihasználása révén lehetséges, elemzésemet a dolgozatom címében említett két vizsgálati szempont köré szeretném építeni.

A mű elbeszélésstruktúrája – főleg időszerkezete és nyelvi megformáltsága miatt – nem csupán egy szövegben lévő szöveg és az ehhez fűzött kommentárok kettősségével jellemezhető, hanem *e két sík egymásra reflektál*, a házi dolgozat műalkotássá, a rövidtörténet – tudatosítva szöveg voltát – dolgozattá válik. Ez, a későbbiekben bemutatott interpretációk mellett, megteremti egy implicit, általános művészetfilozófiai értelmezés lehetőségét is.

(*Időszerkezet és nézőpont*) A rövidtörténet szövegének fontos, már a második mondattól érvényesülő jellegzetessége annak jelenidejűsége. Az eseményeket nem az elbeszélő visszatekintő nézőpontjából látjuk, hanem azok *mintegy* a szemünk előtt játszódnak le, az olvasás és a történés ideje azonos. Nyelvi szinten ennek természetesen a jelen idejű igék dominanciája felel meg, a néhány előforduló múlt idejű ige pedig sohasem csupán az olvasás, hanem mindenkor a történés idősíkjához képest is korábban történetekre utal. Egyértelműen látszik ez a gyermekkor visszaidézésénél, de arra a bekezdésre is igaz, ahol az elbeszélő leírja, mit csinált Pali azalatt, míg ő apjára, illetve az alkotás fölvetette problémákra gondolt. A szöveg még ezen a bekezdésen belül jelen időre vált vissza, s a két síkot egy múltbeli cselekedet jelenbeli következménye („mered rá”) vezeti át folyamatosan egymásba. Az egyetlen kivétel az elbeszélés szövegrétegéhez, a narrátor diszkurzusához tartozó utolsó ige („feleltem”), melynek fontosságára a későbbiekben mutatok rá.

A jelen idejű igék jelentős része – különösképp Pali gyötrődésének leírásánál – folyamatos vagy ismétlődő cselekvésre, illetve állapotra utal. Ezek a szöveg elolvasásához szükséges és a tartalom implikálta időmennyiségek összehangolásával szintén hozzájárulnak a történés és az olvasás idősíkjának azonosításához, egymásra vetítődéséhez, mérsékelve a mű fikatív ideje és a befogadás ideje között fennálló különbségből fakadó feszültséget.

A narratív szerkezet másik jellemzője, hogy látóköriünk, nézőpontunk azonos az egyes szám első személyű elbeszélőével, (fő)szereplőével. Az ő érzékszervein, benyomásain keresztül látjuk az eseményeket: a rövidtörténetben a világnak a narrátor tudatában végbemenő szellemi megalkotása/földolgozása vetül elénk, nyelvileg artikulált formában. A tematizált világnak az egyik szereplő tudatán keresztül való láttatása szubjektív, egyéni megközelítési módot sejtet. A reflexiók, értelmezések, elgondolkodások esetén ezt is tapasztaljuk, ám a rövidtörténet egy másik rétege alapvetően objektív benyomást kelt az olvasóban, hiszen a szövegben előforduló

* Az általam használt kiadás: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hét kövér esztendő*, kiad. RÉZ Pál, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1981, 123–126 (Kosztolányi Dezső összes novellái, 3). Az írás kötetben a *Tengerszem (77 történet*, Révai kiadás, Bp., 1936) utolsó, *Tollrajzok* című ciklusának darabjaként jelent meg.

nagyszámú rövid, tömör ténymegállapítás éppen a tárgyyszerűség illúziójának megteremtését szolgálja. Mivel az érzékszervekkel fölfogott, adott pillanatban tudatosuló „tényeket” rögzítik, olyan hatást érnek el, mintha a rövidtörténet eseményei filmszerűen, a szemünk láttára peregnének le, s nézőpontunk a kamera objektívjével lenne azonos. A látókör kérdése így szoros, egymást erősítő összefüggésben van a szöveg „abszolút” jelenidejűségével.

A tárgyyszerűség tendenciáját erősíti az objektív leírások egyértelmű elkülönülése a szubjektív reflexióktól a beékelte direkt jelzések („ezt gondolom”) vagy tárgyyszerű megállapítások („orra tintás”) által. Ezek a mondatok folyamatosan fönntartják a tárgyilagosság szintjét, jelezve annak töretlen, bár esetleg épp implicit jelenlétét.

(*Szövegek játéka: az alkotás hazugsága*) Stilisztikai szempontból a rövidtörténetnek legalább három, kontrasztjuk által egymásra reflektáló rétege különíthető el. A házi dolgozat közhelyszerű, irodalmiaskodó sablonokat használó nyelvezete ironikusan ellenpontozza a mű esszéire emlékeztető, képeket szintén előszeretettel használó részeit, melyek viszont – elsősorban szubjektivitásukból következőleg – a *Házi dolgozat* rövid és leltárszerű mondatokkal jellemezhető stílusrétegével állnak kontrasztban, bár ez esetben már közel sem beszélhetünk egyértelműen ironikus viszonyról.

A házi dolgozat nemcsak stílusával tér el a mű egészétől, hanem írásmódja, a kurziválás (más kiadásokban az idézőjelezés) is kiemeli az elbeszélés síkjából. A rövidtörténetnek tehát szó szerint is szembeötlő, fontos sajátossága, hogy két különböző szövegből áll. E két szint – állításom szerint – egymást értelmezi, egymásra játszik rá, azonosság és különbözőség egyszerre fönntálló, folyton alakuló, dinamikus viszonyával jellemezhető. Ezt több oldalról is alá lehet támasztani. Legkézenfekvőbben azokkal a helyekkel, ahol a szövegsíkok egymásba folynak, átalakulnak egymásba, például az *édesapa* szó különböző szinteken való használatakor (ami a rövidtörténet egyik igen érdekes játéka), illetve a háláról szóló soroknál, ahol a mondat közepétől kezdődik a kurzivált szakasz. Ezenkívül a két szint között fennálló szoros összefüggés-hálózat létrejöttét szolgálja az is, hogy az elbeszélő Palit az elborult, alkotás gyötrelmében hánykolódó lángelméhez hasonlítja (még ha ironikusan ellenpontozza is ezt a tintás orr kisgyerekekre utaló említésével), illetve később a világirodalom legnagyobb íróival állítja párhuzamba, valamint szembe. Másfelől a cím kétértelműsége folytán a rövidtörténet is házi dolgozattá válik, amennyiben az – elsősorban a névelő elhagyása miatt – nem csupán témamegjelölésnek, de műfajmegjelölésnek, a szöveg önmeghatározásának is tekinthető.

A két alapvető szövegsík egymásra játszátása lehetővé teszi, hogy a házi dolgozatot a művészi alkotás (folyamatának) metaforájaként értelmezzük. A hazugság ezért már nem egyszerűen a dolgozat állításaira vonatkozik, hanem az alkotás folyamatára is; a rövidtörténet forma és személyesség, valóság és fikció problémáját veti föl. Ez a mozzanat különösen az utolsó mondat perspektívájából lesz érdekes, hiszen a mű legvégén – mintegy csattanószerűen – a történet (a *feleltem* ige időjele folytán) az elbeszélés jelenéből a múltba kerül, s e váratlan síkváltás révén a narrátor saját szövegével szemben is reflexív értékelési pozíciót foglal el: a hazugság művészetfilozófiai értelmezhetősége az adott rövidtörténetre konkretizálódik, a szöveg önmagára is rákérdez. A hazugság mint a „valóság” torzítása a filmszerű, az objektivitás illúzióját megteremtő elbeszéléssel, mint a világ összetettségének durva sematizálása a rövidtörténet igen bonyolult és sokrétű jelentéshálózatával ellentétes. Így a mű pontosan jelzi fikciójának határait, mind „alulról”, a közhelyek felől, mind a „valós” világhoz képest, általános érvénnyel is behatárolva az irodalmi alkotás mozgásterét.

(*Szövegek játéka: a felnőttek hazugsága*) A műalkotás problematikájának fölvetésén túl, a művészetfilozófiai értelmezhetőség mellett természetesen más, sokszor egyértelműbb értelmezési lehetőségek is kínálkoznak. Ez a sokrétűség – mindenekelőtt az *édesapa* és a *hazugság* szavak esetében – jórészt annak köszönhető, hogy a különböző stílus- és

szövegrétegek kontextusában a fogalmak jelentésének más és más mozzanata hangsúlyos, s ezen hangsúlykülönbségek egymásra hatása igen összetett folyamatot eredményez.

Nyilvánvaló, hogy a rövidtörténet olvasása során nem tekinthetünk el az apa–fiú viszony értelmezésétől. A két ember közti kapcsolat harmonikus fölfogása a valóság leszűkítése, vagyis bizonyos szinten hazugság: mind az elbeszélő, mind Pali ambivalensen viszonyul apjához. Erre utal a tanuló gyötrődése, a kérdő- és felkiáltójelek együttes jelenléte a piszkozaton, valamint a formális válasz és a metakommunikációs gesztus ellentéte miatt az elmosolyodás is. Az itt említendő legfontosabb, ismétléssel kiemelt motívum az édesapa nevének áthúzása, ami – a szöveg szerint – mintegy megsemmisítését is jelenti e „szó-ember-fogalmazás”-nak. Árnyalt érzékeltetése ez annak a kifejezhetetlen, ellentmondásos kapcsolatnak, amely egyszerre tisztelet, szeretet és félelem, rettegés, elszakadás, menekülés iránti vágy.

A történet folyamán mind az elbeszélőnek, mind Palinak változik a dolgozathoz, a helyzethez való hozzáállása. A narrátor – rövid várakozás után – a vergődés kaján élvezetétől a szájalomig, a segítségig jut el. (Érdekes, hogy mindkét attitűdöt a múlt vallomásos feltárása motiválja, amire a gyermekkorhoz és az apához való viszony ambivalens volta ad lehetőséget.) A rövidtörténet ebben az értelemben az emberi empátia és együttérzés kialakulásáról szól, ennek fontosságát hangsúlyozza. Ugyanakkor a másik szereplő viselkedése is megváltozik: Pali a gyötrődéstől a „gépies” válaszig jut el. Ez a nevel(őd)és folyamatával hozható kapcsolatba, mikor valakiből „felnőtt” lesz, vagy legalábbis közelebb kerül a felnőttekre jellemző világszemlélethez. Pali kínlását ugyanis az indokolja, hogy a gyermek gazdag, összetett élmény- és gondolatvilága kifejezhetetlen, nem kényszeríthető egy dolgozat világosan kötött (személytelen) formájába. Ezért a diáknak előre meghatározott szerepek elvárásaihoz kell igazodnia, tulajdonképpen sajátos álarcokat kell magára vennie, elvesztve azt a teljességet és igazságot („valóságnak” való megfelelést), amely a gyermekkor idealizált képéhez kötődik. A nevel(őd)és tehát – miközben az élet kényszere – hazugság is; a gondolkodás megszűnése, közhelyessé és gépiessé válása felé mutat.

Dolgozatom keretein túlmutat az az érdekes próbálkozás, hogy meghatározzam a rövidtörténet Kosztolányi életművében elfoglalt helyét. Csak annak bemutatására vállalkozhattam, hogy egy egyszerű dolgozatírás mennyire tehető aktuális, valós kérdések és konfliktusok érvényes kifejezőjévé.